

KAPITTEL 5

Kjønn og rom i livet og gjerninga til Othilie Tonning

Marta Maria Espeseth

Othilie Tonning (1865–1931) var ein av Frelsesarmeen sine pionerar i Noreg. Men ho var også ei kvinne som gjekk inn i rom mange meinte var reservert for menn. Og ho gjorde det på måtar som også utfordra tradisjonelle stereotypar om kva som var kvinneleg. Artikkelen presenterer sider ved den historiske konteksten Tonning var ein del av. Sentralt i framstillinga står tolkninga av «redningsheimen». Forfattaren møter denne typen «heimar» med romlege teoriar og foreslår å sjå på redningsheimen som eit heterotopisk rom.

Othilie Tonning (1865–1931) counts as one of the pioneers within the Salvation Army in Norway. But in additon to that, she was also a female that entered rooms traditionally regulated for men only. And she entered these rooms by challenging stereotypes of female behaviour. The chapter presents the histroical context Tonning belonged to and grew up in. A core topic in the argument is the interpretation of the «rescue home». The author addresses this kind of «home» using spatial theories, and argues that one could assess the rescue home as a heterotopic space.

Fins det rom som er rommelege nok for alle? Dei vanskelege grensetraktene mellom vert og framand, og maktspelet som oppstår der, er undersøkt på ulikt vis i denne boka, både aktuelt og historisk. Kva skjer når framande kjem inn i rommet? Kva skjer når den framande utfordrar makta og eigarskapen til rommet? Kva skjer når menneske som er framande for kvarandre møtest i same rom? I dette kapitlet vil eg undersøke kva som skjer når *kvinner* er dei framande som stig inn i nye rom og utfordrar eigarskapen og makta i desse romma, og når *kvinner* som er framande for kvarandre møtes i rom som både er verkelege og uverkelege, slik Michel Foucault skriv om dei i teksten «Of Other

Spaces, Heterotopias». Ein redningsheim for prostituerte kvinner, i St. Halvards gate i Oslo, på byrjunga av 1900-talet dannar ei slags scene for møte mellom ulike kvinner. Redningsheimen som eit utopisk og heterotopisk rom er sett i scene av Othilie Tønning gjennom tekst og bilete. Livet og gjerninga til Othilie Tønning (1865–1931) kan vere eit slags prisme for det vidare arbeidet mitt med kjønn og rom. Eg vil spesielt studere korleis ho agerte i redningsarbeidet blant prostituerte kvinner som Frelsesarmeen hadde etablert i Kristiania i 1896.

Nye kvinner og nye rom for kvinner

Karin Johannisson har skrive om kvinna og kvinnekroppen som noko annleis og framandt. Kvinna var eit mørkt kontinent, «ett gåtfullt landskap der kropp och sjål møttes i osedda inre spor», skriv Johannisson i boka *Den mörka kontinenten* (Johannisson, 1994, s. 7) og viser mellom andre til Freud og Nietzsche. Den moderne medisinske vitskapen som utforska dette kontinentet, vaks fram i sosiale og kulturelle kontekstar, der oppfatningar av kva helse og sjukdom er, kva kvinneleg og mannleg er, vart sosiale konstruksjonar og kulturelt tilviste rom. Med vitskapleg legitimitet kunne kvinner framandgjerast og kategoriserast som avvik frå ein normal definert av menn. Kvinne tydde irrasjonalitet, kropp og veikskap, mann tydde rasjonalitet, intellekt og styrke. Med industrialiseringa og urbaniseringa på slutten av 1800-talet fekk dei borgarlege middelklassekvinnene tildelt roller som avgrensa og passiviserte dei. I eit samfunn kjenneteikna av endring, vart middelklassekvinner rutinemessig sosialisert inn ei låst og avgrensa kvinnelegheit der dei først og fremst skulle vere dydige og passive, og der tenarskapet skulle ta seg av dei daglege gjeremåla i huset. Med vesenet sitt skulle middelklassekvinna samstundes vere den næraste kjelda i heim og familie. Sjukerolla kunne bli ei rolle i klemma mellom motstridande rolleforventningar, og i mangel av andre roller for kvinner som vart fråkopta ei aktiv livsrolle og høve til å overskride forventna kvinneåtferd. Karin Johannisson skriv om korleis den sjuklege kvinna som kult, mote og borgarleg idealtipe vert borte etter sekelskiftet. Låg ekteskapsfrekvens og høge emigrasjonstal blant menn førte til eit svært stort kvinneoverskot. I åra 1870–1920 var t.d. 40 % av yngre norske og svenske unge kvinner ugifte. Fram stigei anna kvinne og andre kvinneideal blant middelklassekvinner: den sterke og sunne kvinna, «den nye kvinna» som vart assosiert med utdanning og yrkesaktivitet,

sjølvstende og kvinnesak (Johannisson, 1994, s. 87f; Hellesund, 2003, s. 55f). «Dei nye kvinnene», både gifte og ugifte, oppsøkte andre rom, semi-offentlege rom innan ideelt, frivillig, religiøst og sosialt arbeid.

Endringane i demografi og næringsliv på 1800-talet, med urbanisering og industrialisering, hadde ført til eit klart, kjønnsdelt skilje mellom ulike rom: det offentlege rommet og det private. Kvinna sin plass var i det private, medan det offentlege var reservert for mannen. No braut kvinner opp frå private, ofte innestengde og tronge kvinnerom ved å engasjere seg i sosialpolitiske spørsmål og danne rørsler for fridom og rettferd: anti-slaverirørsla, avhaldsrørsla, diakonisserørsla, arbeidarrørsla, likestillings- og stemmerettsrørsla, misjons- og vekkingsrørsler, organisert arbeid for betre velferd, heimstell, kvinnehelse og prevensjon, kamp mot dobbeltmoral og sedløyse. Alle desse rørslene greip inn i kvarandre, det var spenningar mellom dei, men også samanfall: Nye handlingsrom for kvinner opna seg, særleg på det sosiale og religiøse feltet (Banks, 1981; Hagemann, 2005; Danielsen, Larsen og Owesen, 2013).

Redningsarbeidet blant prostituerte kvinner, som vaks fram i Skandinavia frå 1850 og utover, vart eit slikt handlingsrom. Anna Jansdotter (2004) har studert dette arbeidet, og spesielt kva som hender i møtet mellom «den ærbare» kvinna som skulle redde, og den «falne» kvinna som skulle reddast. Redningskvinnene, som oftast borgarlege og danna kvinner frå middel- og overklassen, skulle redde prostituerte som oftast kom frå underklassen. Den ærbare kvinna høyrde til i den private sfæren, falne kvinner i den offentlege, som «offentlege fruentimmer». Redningskvinnene vert oppfordra til å forlate dei private romma og gå ut i det offentlege for å redde kvinner som er i ferd med å gå under. Frå fordervet i det offentlege skulle dei først attende til det private rommet. Nye møte oppstår når ei gruppe kvinner går frå det private til det offentlege, og ei anna gruppe går frå det offentlege til det private. Anna Jansdotter skriv om korleis desse møta, ansikt til ansikt, gjer noko med både kvinnene og romma.

Othilie Tønning - frelsesarméoffiser og sosialpolitisk føregangskvinne

Othilie Tønning levde frå 1865 til 1931 og var ei særmerkt kvinne som steig inn i sosiale, kulturelle, politiske og religiøse rom som tidlegare var stengt

for kvinner. Ho levde midt i det moderne gjennombrøtet, der ulike kvinneveroller endra seg, og der ulike oppfatningar av kva det ville seie å vere kvinne og te seg som kvinne, var i spel. Som barn påpeikte ho kor urettferdig det var at kvinner måtte gå med så upraktiske klede. Ho ville ha lommer i jakkene sine, slike som gutane hadde. Som ung ville ho ha kortklipt hår, og den kortklippede frisyren kom ho til å insistere på heile livet (Hellesund, 2003, s. 221–225; Nicolaisen, 1940, s. 7–8). Ho var aktiv kvinnesaks kvinne i Stavanger på 1880-talet, og 17. mai 1890 talte ho til festlyden som samla seg om demonstrasjonstoget for almen stemmerett, for kvinner så vel som for menn, som vart arrangert i Stavanger og andre norske byar denne dagen. I talen påpeikte ho korleis språklege stereotypiar stigmatiserer og objektiviserer kvinner, og ho greip tak i den gjeldande diskursen om at kvinner er eit trugsmål i det offentlege rommet og må bli verande i det private: «Mon dette kvindelige Element vil virke skadeligt ved mere aktiv Deltagelse i det offentlige Liv?» spurde Othilie Tonning frå talarstolen ved trappa til Kongsgård, Stavanger katedralskole (Stavanger Amtstidende og Adresseavis, 1890, 19. mai; Stavanger Avis, 1890, 19. mai; Berg, 1986; Johnsen, 2013; Sunde, 1981). Ein knapp månads tid seinare står biskop Johan Christian Heuch (1838–1904) på talarstolen i Stortinget og åtvarar nasjonalforsamlinga mot å la kvinner få stemmerett og ta del i det politiske livet: Det er «Signalet til hendes Fornedrelse, til Hjemmets Forstyrrelse, Familielivets successive Opløsning og et deraf uundgaaelig følgende Sædernes Forfald». Biskopen har også høyrte frå Amerika at «Kvindeemancipationen kunde forandre Kvindens Fysiologi». Dersom kvinna vil ut i offentlegheita, «saa foragter hun sin egen Gjerning, saa vil hun ikke være Kvinde. (...) Hun bliver et vanskabt Misfoster, hun bliver et Neutrum...» (Statsarkivet i Kristiansand, 2013; Gamme, 2001).

Sekelskiftet sitt trugselbilete av kvinna romma både hat, redsle og rå biologisme, skriv Karin Johannisson (1994, s. 271). Det er mot slike trugselbilete den tjuefem år gamle Othilie Tonning hever røysta si i det symboltunge offentlege rommet mellom skole og katedral i Stavanger:

Vi som vil større Frihed, større Lighet i politisk form i social Retning, arbejder ikke af Magtsyge og Egoisme, men fordi vi tror, at Livet trænger os alle; - enhver Eiendommelighed, enhver Kraft, enhver Forstaaelse, stor eller liden også hos os Kvinder, for at sætte Retten op, hvor endnu Uretten raader, for at gjøre godt det, der

endnu er ondt, for at skabe lysere Kaar for de smaa og lidende i alle Samfundsklasser!
(Stavanger Avis, 1890, 19. mai).

Ho hadde livnært seg som lærarinne medan ho var elev ved eitt av dei aller første middelskolekursa for kvinner der i byen. I 1886 tok ho eksamen som privatist ved Kongsgård, som framleis var ein rein guteskole (Statsarkivet i Stavanger). Etter middelskoleeksamen fekk ho arbeid som kontormedarbeidar. Saman med venner, kanskje i byen sitt leseselskap, las og diskuterte ho Darwin og Hegel og erklærte seg som fritenkjar. Ho gjorde opprør mot både religiøse, sosiale og kulturelle normer i sjøfarts- og misjonsbyen Stavanger, der «interessen for alt, hvad der ligger udenfor Madstrævet eller udenfor det rent religiøse, er lidet udbredt og ikke meget betydelig», som Stavanger Aftenblad skreiv den 8. mars 1915. Med sigaren i hand markerte ho seg som ei av dei nye, sjølvstendige kvinnene, med kortklipt hår og herreklede. Fotografia av henne syner ei alvorleg kvinne med tydelege, maskuline trekk (Frelsesarmeens arkiv). Året 1890 vart eit merkeår i norsk stemmerettshistorie, og i livet til Othilie Tonning. Den unge, radikale og androgyne kvinnesakskvinna møtte Frelsesarmeen, og «det blev det store indgreb i mitt liv» (Wyller, 1915; Faklen, 1916/4; Nicolaisen, 1940). Ho vart gripen av forkynninga til dei to kvinnene som etablerte Frelsesarmeen i Stavanger. Noko hadde rokka ved tryggleiken hennar, og ho måtte ta dei religiøse spørsmåla opp til ny vurdering. Ho begynte å be, «og etter hvert merket jeg hvordan troen reiste seg i meg, det vil si, jeg var ikkje lenger så sikker i min vantro», fortalde ho seinare (Nicolaisen, 1940, s. 11). Ho slutta seg til Frelsesarmeen, drog til Oslo og vart frelsesarméoffiser.

Othilie Tonning er mest kjent som leiar og pioner innan Frelsesarmeen sitt sosiale arbeid i Noreg. Ho står att som ei av dei svært viktige kvinnene i norsk sosialhistorie, skriv historikaren Anne-Lise Seip (1984, s. 179). I eit Noreg på veg frå fattigforsorg og legd, og over i den tidlege sosialhjelpstaten, medverka ho til å danne grunnstrukturen for det som seinare skulle bli «den moderne velferdsblandinga» i den skandinaviske velferdsstatmodellen – ein sterk offentlig velferdsstat med høg integrasjon av private og ideelle aktørar (Hatland, Kuhnle og Romøren, 2011). Frå ho vart offiser i Frelsesarmeen i 1891 til ho døydde i 1931 arbeidde ho med sosiale spørsmål, som skribent, forkynnar og foredragshaldar, gjennom strategisk og politisk arbeid og gjennom praktisk, sosialt entreprenørskap. Ho etablerte julegrytetradisjonen i Noreg, og ho fekk reist juletreet på Universitetsplassen i Oslo. Othilie Tonning arbeidde for

kvinnestemmerett og for fleire kvinner inn i Stortinget (Espeseth, 2017). Ho påpeikte ved mange høve ulikskapen i moralnormer for kvinner og menn:

Tænk hvildet ramaskrig der lyder, naar det en sjelden gang hænder, at en mor har forladt sit hjem og sine smaa barn! (...) men naar det nu hører til dagens orden, at manden forlader den kvinde, som sidder hjælpeløs fordi hun er mor til hans barn, skal vi da ikke fyldes af den harme, som føder barmhjertighed med de ulykkelige? (Faklen 1908/4).

I den politiske prosessen som resulterte i dei Castbergske barnelovane i åra fram mot 1915, der barn fødd utanfor ekteskap fekk rett til fars arv og namn (Henne m.fl., 2007; Stugu, 2012), brukte ho nasjonsargumentet når ho tok til orde for å verne ugifte mødrer og barna deira:

Mor med spedbarnet maa ikke sættes paa den nøgne rabb, hvor bidende vind og vinterkulde faar lov at herje. Omkring mor maa der bygges hjem saa barnemunden kan suge sin næring av hendes bryst, og vokse op til en kraftig arbeidsfør kvinde og mand som igjen slegt efter slegt skal bygge hjem (Faklen, 1912/4).

Arbeidet hennar resulterte i meir enn seksti sosiale institusjonar drivne av Frelsesarmeen: slumstasjonar over heile landet, fleire aldersheimar og, framfor alt, ei rekkje tiltak for barn, ugifte mødrer, kvinnelege fabrikkarbeidarar og prostituerte: barnekrybber, barneherberge, feriekoloniar og barneheimar, mødreheimar, pensjonat for kvinnelege fabrikkarbeidarar, redningsheim og oppsøkande arbeid blant prostituerte (Berg, 1986; Corneliusen, 1996; Digitalarkivet; Elstad, 2008 og 2011; Frelsesarmeens arkiv; Norum, 1987; Skartveit, 2011; Tandberg, 1963; Tonning, 2008).

Det vidare arbeidet - materiale og teori

I det vidare arbeidet vil eg spesielt studere kva slag rom redningsheimen er når Othilie Tonning set det i scene, og korleis kjønnsaspektet spelar seg ut nett der. Spørsmåla belyser eg med trekk frå Othilie Tonning sin biografi, eit materiale eg bruker i doktoravhandlinga mi (Espeseth, 2017) under Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo. Avhandlinga, som eg vonar å slutføre i 2018, bygger på litteratur-, arkiv- og dokumentstudier. Eg studerer livet og gjerninga til Othilie Tonning, som kvinnesakskvinne, kristenmenneske og sosialpolitisk føregangskvinne, og nyttar meg av eit gjennomgåande, fleirfasettert kjønnspektiv.

Frelsesarmeen har vore kyrkja mi sidan eg var barn, eg er utdanna frelsesarméoffiser og arbeider no med utdanningsspørsmål i organisasjonen. Forteljinga om Othilie Tønning er ei av dei svært viktige grunnforteljingane i livet mitt. Det er ei forteljing som er godt eigna til å kaste lys over dagsaktuelle, diakonivitskaplege spørsmål, ikkje minst dette om rom som er tema i denne boka.

Kjeldene eg nyttar meg av i dette kapitlet, er særleg Faklen, organet til det som heitte Frelsesarmeens slum- og redningsarbeid, seinare Kvinners sosiale arbeid. Bladet kom ut frå 1904 og kvartalsvis i heile perioden eg studerer. Faklen informerte om slum- og redningsarbeidet, formidla kristen forkynning og tok opp sosiale spørsmål i samtida, t.d. arbeidsløyse, fattigdom, drukken-skap, omsorg for barn, livsvilkåra til arbeidarkvinner og prostituerte. Tønning skreiv artiklar og anna stoff i kvart einaste nummer av Faklen, og stemma hennar kjem tydeleg fram. Eg nyttar meg også av eit omfattande fotografisk materiale frå Anders Beer Wilse (1865–1949), den kanskje viktigaste norske fotografen gjennom tidene. Gjennom eit moderne, fotografisk biletspråk skapte Wilse nye bilete av Noreg etter 1905. Ingen annan fotograf har tydd så mykje for norsk identitet (Witse-året, 2015; Norsk folkemuseum, 2015). På same måten kom Wilse til å bety mykje for det biletet som vart skapt av Frelsesarmeen i det norske samfunnet. Othilie Tønning og redaktør for Faklen, Bertha Nicolaisen, knytte kontakt med Wilse, og han tok ei rekkje bilete til bruk i Frelsesarmeen sine publikasjonar, spesielt frå Tønning sitt arbeidsfelt og institusjonane til Kvinners sosiale arbeid. Ei rask oppteljing i Faklen, årgangane 1907–1916, viser over eitt hundre ulike motiv av Wilse (Faklen, 1907–1916; Nasjonalbiblioteket, 2015; Oslo byarkiv, 2015).

Dei teoretiske hovudperspektiva har eg allereie presentert: Kvinna og kvinnekroppen som det framande og trugande, i Karin Johannisson si bok *Den mörka kontinenten*, og redningsarbeidet blant prostituerte og redningsheimen som grenseland i boka *Ansikte mot ansikte* av Anna Jahnsdottir. Det kjønnsdelte skiljet mellom offentlege og private rom ligg som føresetnad hos begge. For å forstå korleis dette skiljet vart utfordra i norsk samanheng, har eg nytta meg av Gro Hagemann (2005) sitt arbeid om kvinneliv på 1800-talet og Tone Hellsund (2003) si bok om peparmøyane, om korleis ugifte kvinner levde liva sine både i private og offentlege rom frå 1870-åra og inn på 1920-talet. For å forstå kvifor Othilie Tønning slutta seg til Frelsesarmeen og der fann handlingsrommet sitt, har eg hatt stor nytte av nyare historieforsking der

temaet nettopp er korleis Frelsesarmeen gjennom både uttrykksformer, arbeidsmetodar og teologi utfordra samtida sine kjønnskonsensjonar, korleis kvinner og menn tedde seg og kledde seg, kva slag roller og posisjonar dei tok i det offentlege rommet, og kva for rolle religionen hadde i alt dette. Det har den amerikanske historikaren Pamela J. Walker (2001) studert med omsyn til The Salvation Army i det viktorianske Storbritannia, og den svenske historikaren Johan A. Lundin (2013) med omsyn til Frälsningsarmén i Sverige i tiåra rundt sekelskiftet 1900. Kjønn er noko vi gjer, noko vi set i scene. Kjønn er ei framsyning med taleakter og kroppsleg praksis. Det å gjere kjønn skjer innafor kulturelt forma førestellingar om kva det vil seie å vere mann eller kvinne, og innafor normative forventningar om å sjå ut og oppføre seg på bestemte vis. Slik er kjønn konstruksjonar som kan formast, utfordras og forhandlas om, og det vart dei i den tidlege Frelsesarmeen, skriv Johan Lundin og hentar det teoretiske grunnlaget for analysane sine frå kjønnsteoretikaren Judith Butler. Då Othilie Tønning slutta seg til Frelsesarmeen, fann ho ikkje berre handlingsrom, men også forhandlingsrom for korleis gjere kjønn, korleis setje i scene kjønn.

Michel Foucault sin tekst om heterotopiske rom kan seie noko om kva slag rom redningsheimen var. I ein kvar kultur eller sivilisasjon fins det verkelege stader, heterotopiske rom, litt på sida av samfunnet elles, som speglar samfunnet, utfordrar og kritiserer det, og som rommar i seg og representerer alle andre rom i kulturen. Utopien, derimot, er ingen verkeleg stad, men ein presentasjon av samfunnet i ei slags perfekt form, eller samfunnet snudd opp-ned. Det vi ser i spegelen, er utopien, men spegelen som speglar, er heterotopien, skriv Foucault (1967):

The mirror is, after all, a utopia, since it is a placeless place. In the mirror, I see myself there where I am not, in an unreal, virtual space that opens up behind the surface; I am over there, there where I am not, a sort of shadow that gives my own visibility to myself, that enables me to see myself there where I am absent: such is the utopia of the mirror. But it is also heterotopia in so far as the mirror does exist in reality, where it exerts a sort of counteraction on the position that I occupy.

Redningsheimen var ein verkeleg stad og har mange felles trekk med stader som Foucault nemner som heterotopiar. Othilie Tønning sine iscenesetjingar, presentasjonar, av redningsheimen, derimot, er dei heterotopiar eller utopiar?

Redningsheimen – eit rom for kvinner

Maria Magdalena, ei av kvinnene i krinsen rundt Jesus, har gitt namnet til Magdalenaheimane for såkalla «falne» kvinner, prostituerte kvinner som levde usømelege liv. I fylgje tradisjonen hadde ho levd eit syndefullt liv, men i møte med Jesus hadde ho angra syndene og fått tilgjeving og oppreising. Ho kom til å stå Jesus nær og var ei av kvinnene som Jesus viste seg for ved den tomme grava påskemorgon. «Magdalena-saken» har røter attende til klosterrørsla, men fekk ny aktualitet gjennom den diakonale vekkjinga, foreiningskristendommen og frikyrkjeleg vekkjingskristendom i det nittande hundreåret (Jansdotter, 2004). Frå midten av 1700-talet hadde Storbritannia eit aukande problem med overfylte fengsel og fattighus. Desse såg ut til å vere uheldige opphaldsstader for unge prostituerte, fordi moralen deira kunne bli forverra av eldre, innsette kvinner. Filantropistane var kritiske til straffesystem som herda dei unge kvinnene, og løysinga vart Magdalenainstitusjonar, som skulle halde kvinnene borte frå fengsel og tukthus. Kvinnene skulle oppmuntrast og påverkast til frivillig å søkje seg til Magdalenaheimen der dei skulle få moralsk danning og arbeidstrening og tileigne seg «middelklassestandard i feminitet» (Solum, 2011, s. 37). Frå 1880-åra etablerte The Salvation Army fleire redningsheimar i Storbritannia, og redningsarbeid blant prostituerte kom til å fylgje Frelsesarmeen etterkvart som rørsle spreidde seg til andre land og kontinent (Hattersley, 2000; Winston, 1999).

Med industrialiseringa og urbaniseringa i dei store byane i Europa, auka omfanget av prostitusjon, og slik var tilfellet i Noreg også, spesielt i Oslo og Bergen, men også i Trondheim og Stavanger. Prostitusjon vart eit aukande sosialt problem og førte til stor offentleg debatt, skriv Joachim Solum (2011). Frå 1840 vart prostitusjonen i hovudstaden reglementert. Det vil seie at myndighetene såg gjennom fingrane med prostitusjonen, som var forbode ved lov, men i staden innførte kontroll med dei prostituerte for å unngå spreiding av veneriske sjukdomar. Kvinner fekk prostituere seg så lenge dei møtte til reglementert legesjekk. Møtte dei ikkje, kunne dei bli straffa med inntil seks månadar på tvangsarbeidsanstalt. Kvinnene var innførte i politiet sine protokollar og hadde ei visitasjonsbok der alle legebesøk skulle førast inn. Dei prostituerte i Christiania kunne setjast fri frå politiet sin protokoll og levere inn visitasjonsboka viss dei fekk arbeid, gifte seg eller fekk innpass i *Magdalene Stiftelsen*, som var den første redningsheimen i Christiania, oppretta i 1859. Magdalenastiftelsen,

med sentrale medlemmer frå Foreningen for den indre Mission i Christiania, seinare Oslo Indremisjon og Kirkens bymisjon, i styret. Trondheim fekk sin Magdalenaheim i 1866, Stavanger i 1878 og Bergen i 1882 (Solum, 2011).

Den store prostitusjonsdebatten i denne perioden gjekk mellom politi, legar, kyrkjelege aktørar, det litterære miljøet i hovudstaden, arbeidarrørsla og kvinnesaksforkjemparane, skriv Joachim Solum (2011) og støttar seg til Kari Melby si hovudoppgåve i historie frå 1977 om prostitusjon og kontroll. Reglementeringa vart gjerne støtta av legar og politi, av hygieniske årsaker og for å verne befolkninga mot sjenansen og uroa som dei prostituerte kvinnene skapte i bybiletet. Motstandarane av reglementeringa påpeikte styresmaktene sin dobbeltmoral. Frå kyrkjeleg hald ønskte ein å fjerne prostitusjonen heilt, for å verne samfunnet mot sedløyse og moralsk undergang. Presteskapet ytra seg noko varsamt sidan dei representerte både staten og kyrkja. Derfor vart dei private initiativa viktige, og dei kom ikkje minst frå indremisjonsrørsla, med Gisle Johnson i spissen. Dei prostituerte skulle hjelpast til anger og omvendning, og over i eit sømeleg liv. Arbeidarane og kvinnerørsla var meir opptekne av å sjå på årsakene til prostitusjon. Dei samfunnsmessige argumenta vart sentrale, og sidan dei prostituerte ofte kom frå arbeidarklassen, vart debatten også retta inn mot klassekampen. Det litterære miljøet tok også del i debatten. Hanskedebatten handla om å stille same krav om seksuell reinleik før ekteskapet til menn så vel som til kvinner. I skodespelet *En hanske* frå 1883 tek Bjørnstjerne Bjørnson til orde for hanskemoralen, og det vert eit sentralt ledd i den svært samansette debatten i 1880-åra. Frå fleire hald meinte ein at menn hadde sterkare drifter enn kvinner, og at ein derfor ikkje kunne stille like strenge moralske krav til dei som til kvinnene. Andre tok til orde for den «frie kjærleiken» og for legalisering av prostitusjon. Mennene trong dei prostituerte for å få tilfredsstilt driftene sine, kvinner frå borgarskap og overklasse måtte ikkje skitnas til, og nokre kvinner måtte «ofre» seg, nemleg dei prostituerte arbeidarklassekvinnene. Debatten var hard og toppa seg med Christian Krogh si bok *Albertine* frå 1886. Boka synte kor uheldig reglementeringssystemet var for kvinner, i sær når det skeive maktforholdet mellom kvinna og politimannen vart skildra gjennom Albertine sin tur til visitasjon. Boka vart beslaglagt, til sterke protestar frå arbeidarrørsla og kvinnerørsla, og førte til ein stor debatt om at innskrenka pressefridom råka arbeidarrørsla og hindra dei i å fremje ein opposisjon mot prostitusjon. I 1887 vart reglementeringa avskaffa og ramnene for redningsarbeidet endra (Solum, 2011, s. 23–35).

Då Frelsesarmeen kom inn i redningsrørsla, innebar det i fylgje Anna Jansdotter ei modernisering og profesjonalisering av rørsla og ein viss kritikk av haldningar og arbeidsformer i tidlegare tider (Jansdotter, 2004, s. 51–52). I Sverige vart det etablert om lag tjue redningsheimar med utspring i diakonale, kyrkjelege og frikyrkjelege Magdalenastiftelsar i åra 1850 til 1920. Fem av desse vart starta av Frälsningsarmen, frå 1890 og utover. I Noreg etablerte Frelsesarmeen *ein* redningsheim. Den låg i St. Halvardsgate 1 i Oslo og var i drift frå 1896 til 1920. Det var Hanna Ochterlony (1838–1924) som starta Frelsesarmeen sine redningsheimar både i Noreg og Sverige. Ho var ei 40 år gammal forretningsskvinne, med eigen bokhandel i Värnamo, då ho møtte Bramwell Booth, sonen til grunnleggjarane av The Salvation Army, Catherine og William Booth. Hanna Ochterlony vart offiser i Frelsesarmeen og starta Frälsningsarmen i Sverige i 1882, og Frelsesarmeen i Noreg i 1888. Ho var øvste leiar for armeen i Sverige 1882–1892, og i Noreg 1894–1900 (Petri, 1924; Lundin, 2013; Skartveit, 2011). Som Othilie Tonning, var ho var ei kvinne av borgarskapet, men ho vart aldri ei «emansipert» kvinne, skriv biografen hennar, Laura Petri. Ho var «intensivt» kvinneleg og hadde sansen for hus og heim og vakre klede og smykke (Petri, 1924). Tonning og Ochterlony var to ulike kvinneskikkelsar, og dei tilhørde to ulike generasjonar i filantropien og kvinnerørsla si historie. Medan Ochterlony vende seg til overklasse, hoff og kongehus for å få deira støtte til etablering av sosiale tiltak som t.d. herberget for heimlause menn i Oslo i 1895, var Othilie Tonning ein aktiv medspelar i norsk samfunnsliv. Ho var demokratisk valt bystyreprerentant i Kristiania i tre periodar, frå 1908 til 1916, og ho hadde eit stort nettverk i kvinnesaksmiljøet og det politiske livet i Noreg, spesielt på venstresida. På nasjonalt nivå sat ho i to offentlege komitear som la fram innstillingar for Stortinget om arbeidsløyse og om utvandring (Stortingsforhandlingar 1921 og 1926; Berg, 1986; Espeseth, 2017). Tonning var særleg oppteken av arbeidsspørsmål, og ho såg på arbeid som eit viktig verkemiddel for å redusere fattigdom og prostitusjon.

Kjønn og rom i redningsheimen

Diskursen om prostituerte kvinner er vanskeleg, seier Anna Jansdotter (2004) og er skeptisk til ein del forskning om prostituerte kvinner. Ho viser til utsegner som at «den prostituerte kvinna» finst ikkje. Det som fins, er kategoriar skapt gjennom diskursen om den prostituerte kvinna. Problemet med eit slikt

teoretisk utgangspunkt er at kvinner som lever i prostitusjon vert usynlege objekt fordi det er «vetandet», kunnskapen om henne, som vert fokusert. Det vert heller ikkje plass til det motsetningsfylte og komplekse fordi det er ein borgarleg, hegemonisk diskurs som skal identifiseras. Utgangspunktet for Jansdotter er at subjekt vert konstruerte i relasjon til kvarandre. Dei vert konstruerte gjennom dialog og samhandling. Siste del av boka hennar handlar om Louise Fryxell (1834–1907), ei framstående diakonisse ved Diakonissanstalten i Stockholm, av borgarleg, religiøs familie, og Lovisa K. (1866–1950), frå enkle arbeidarkår, som tidvis levde av prostitusjon, tidvis av arbeid på fabrikk og som tenestjente. Louise og Lovisa sitt felles prosjekt var å finne eit alternativt liv for Lovisa. Men dei hadde ulike oppfatningar av korleis det kunne gå til, og kva slag liv Lovisa skulle hjelpas til. Dette brevveksla dei om i 14 år, og brev-samlinga er teken vare på og omfattar 185 brev, 96 er skrivne av Lovisa, 53 av Louise. Til skilnad frå å lese redningsprosjektet som ein borgarleg, hegemonisk diskurs om prostitusjon, der både Lovisa og Louise blir ein del av denne, vel Anna Jansdotter å fylgje brevvekslinga mellom dei to kvinnene. Vi les korleis dei agerer i redningsprosjektet, og korleis ei mengd alternative idear og forslag til løysing vert drøfta. Relasjonar og konflikhtar vert synlege i dei to kvinnene sin strid om korleis redningsprosjektet skal utformas, og kva veg det skal ta. Dette er eit særskilt viktig bidrag til spørsmålet om kva som skjer når kvinner som er framande for kvarandre, møtes og deler rom, der dei anerkjenner ulikskap og har vågemot til å risikere seg sjølv i dialogen.

I Tonning-materialet finn eg ikkje tilsvarande skildringar av møtet mellom redningsoffiseren og kvinner som skal reddast. Men eg finn tekstar og bilete som skal opplyse og påverke folks haldningar og fordommar. Der mange i samtida peikte på umoral og sedløyse som forklaring på fattigdom, alkoholmisbruk og prostitusjon, peikte Othilie Tonning på den store arbeidsløysa med alle sine konsekvensar. Der andre peikte på den låge moralen hos kvinner som fekk barn utanfor ekteskapet, og trugsmålet dei ugifte mødrane og barna deira representerte for det etablerte borgarskapet, argumenterte Othilie Tonning for å stille menn til ansvar, og ho argumenterte mot at menn skulle halde seg med andre moralnormer enn kvinner (Espeseth, 2017; Faklen 1908/4).

Fire fotografi av møter mellom redningskvinner, ugifte mødrer, barn og prostituerte ved redningsheimen i St. Halvardsgate i Kristiania kan kanskje utdjupe kva som skjer når kvinner som i utgangspunktet er framande for kvarandre, møtes i det grenselandet som redningsheimen representerer.

Fotografia er konstruksjonar danna med eit formål om å danne nye konstruksjonar, nye bilete og oppfatningar som kan kome i staden for gamle. Vi skal sjå nærare på eit fotografi av Anders Beer Wilse som stod på trykk i *Faklen* 1910/1, der tre kvinner pyntar juletre. Dei har hengt opp fletta papirkorger, kuler, glitter og norske flagg. Ei av kvinnene sit på huk og festar julepynt nedst på treet. Ho er iført langt skjørt, mønstra bluse og ruta forkle. Den andre kvinna, iført ein lys, ruta blåtøyskjole, står til høgre i biletet og heng opp julepynt. Til venstre i biletet er den tredje kvinna i ferd med å setje eit kvitt talglys på treet. Ho ber mørk kjole med F og stjerne på kragen, og over kjolen eit kvitt, nystroke forkle (Wilse, 1909a; *Faklen*, 1910/1). Dei tre kvinnene representerer tre ulike kvinnegrupper, alle med adresse redningsheimen i St. Halvardsgate 1, Kristiania. Ein annan variant av fotografiet (Wilse, 1909b) syner at kvinna i den ruta blåtøyskjolen er gravid. Det er altså den prostituerte, den ugifte mora og redningskvinna som er saman i rommet om ei felles oppgåve. Det kunne vore kva rom som helst, og kva kvinner som helst. På biletet med dei tre kvinnene er graviditeten hos den eine skjult ved at den andre kvinna er posisjonert slik at ho dekker deler av kroppen til den gravide. Kjolen til redningskvinna har eit klassisk snitt, med ståande krage med ein F og ei stjerne som markerer at ho tilhøyrer Frelsesarmeen. I det neste biletet kikkar barna nysgjerrig inn på treet som snart er ferdig pynta (Wilse, 1909c), og så ser vi barn og vaksne kvinner i ring rundt juletreet i det siste biletet i serien (Wilse, 1909d).

Det kunne vore eit ganske ordinært fotografi frå heimen til ein borgarleg Kristiania-familie, reint bortsett frå at det ikkje er menn tilstades. Det er uklart kven som har makt og eigarskap i rommet, men redningsoffiseren har teke mannen sin plass og markerer dette med den nedtona uniformeringa si. Dei tre kvinnene er saman om ei felles oppgåve når dei omskaper eit grantre frå skogen til eit rikt dekorert juletre, til fest og glede for alle i heimen. Viktigare enn kven den enkelte er, er saka dei er saman om. Det er juletreet som fangar blikket. Bileta til Wilse er sjølv sagt konstruksjonar, tinga og komponerte for å informere om redningsarbeidet og påverke folk til å støtte med pengegåver. Men dei vert også innlegg i diskursar om prostituerte kvinner og aleinemødrer, innlegg i opposisjon til den elles hegemoniske og borgarlege diskursen som Anna Jansdotter kritiserer. Kvinnene på redningsheimen har sete saman i arbeidsstova og klipt norske splittflagg til juletreet. Flagga på juletreet er statsflagg (Store norske leksikon, 2014), og forstørrar ein opp biletet, ser ein at dei har ei kongekrone med påskrift plassert der dei kvite og blå stripene

kryssar kvarandre. Fotografiet speglar nasjonalismen i åra kring unionsoppløysinga i 1905. Tonning og Wilse sin konstruksjon av kvinnene som pyntar juletreet på redningsheimen, kan tolkast som ei politisk utsegn om at i den unge norske nasjonen skal prostituerte og kriminelle kvinner, uekte barn og ugifte mødrer ha sin rettmessige plass. Dei har danna ein alternativ familie, utan menn, og dei skal feire jul slik ein gjer i det borgarlege samfunnet. Dei som var fattige og marginaliserte har danna nye alliansar, dei tilhøyrer det nasjonale fellesskapet, ja dei omkransar, vernar og held det oppe. Dei er ikkje angrande, nedbøygde syndarinner, men stolte, oppreiste kvinner.

Kropp og rom utgjer redningsarbeidet sin geografi, skriv Anna Jansdotter (2004). Redningskvinnene sine uniformer markerer kyskleik og enkelheit. Dei har oppsett hår, og kroppane formidlar mildskap, styrke og sjølvkontroll. Dei som skal reddas, dei «falne» kvinnene, eller kvinner som stod i fare for å bli falne, er anten fillete kledd eller ekstravagant kledd, og dei har kroppar som mangla sjølvkontroll, kunne vere seksuelt eggjande eller utsette for seksuelle tilnærmingar og vald. Karin Johannisson (1994) skriv om korleis kulturen skriv seg inn i kroppane, og om banda mellom kvinne, kropp og seksualitet, og mellom kjønn og psyke som noko mørkt og trugande. Kvinner vart merka av sin eigen kroppslegheit både fysisk, psykisk og intellektuelt. Kvinner som var aktive intellektuelt og seksuelt, var eit trugsmål og kunne bli tillagt eller ramma av sjukdom og identitetsoppløysing. Ho kunne bli omskapt til ei «mannekvinne», til «det tredje kjønn». I Othilie Tonning og fotograf Wilse si iscenesetjing av rommet og aktørane der finst ikkje spor av det Karin Johannisson kallar sekelskiftet sitt trugselbilete av kvinner, heller ikkje av den vitskaplege legitimeringa og framandgjeringa av kvinner som avvik frå ein normal definert av menn (Johannisson, 1994, s.271). Tonning og Wilse har skapt eit heilt anna bilete, og ikkje noko ved dei tre kvinnene i rommet tyder på irrasjonalitet og veikskap. Vi ser disiplinerte kroppar, rasjonalitet og styrke, og kroppar som tydeleg oppfyller samtida sine forventningar til korleis kvinner ser ut. Kvinnene er korkje fillete eller ekstravagant kledde, dei er ikkje passive tilskodarar, men aktive deltakarar i eit felles prosjekt.

Tilnærming og identifikasjon

Møtet mellom redningskvinnene og kvinnene som skulle bli redda, produserte både ulikskap og likskap mellom kvinnegruppene, skriv Anna Jansdotter (2004). Skiljet kom fram i redningskvinnene sine forteljingar om korleis dei

passerte ei grense og vart redningskvinner. Likskapen kom fram ved at arbeidet vart omtalt som «kvinner hjelper kvinner», og ved å omtale kvinnene som systrer. Møtet mellom kvinnegruppene skjer i det offentlege rommet, i byen og på gata, i fengselet eller på sjukehuset. Desse romma vert ofte skildra som farlege, skitne og overfolka. «Gata» vert etterkvart synonymt med det livet dei falne kvinnene levde; dei gjekk på gata, dei var gatejenter. «Gata» får eit symbolsk innhald kopla saman med ei slags ukvinneleg offentlegheit. I møtet med det offentlege rommet skjer konstruksjonar av den andre kvinna, og dermed også av den eigne gruppa og oppfatningar om det kvinnelege og det romlege. Redningskvinna vert skapt som «den riktige kvinna», den reine og private, i motsetnad til «den andre kvinna», den ureine, offentlege og ukvinnelege. Jansdotter finn også drag av tilnærming og identifikasjon, om enn på redningskvinnene sine vilkår og ut frå deira perspektiv. Materialet hennar framstiller gata som både ein forlokkande og ein miserabel stad, og at møtet med den prostituerte hadde ei viss dragande makt på redningskvinna. Ho møtte ei kvinneverd som fascinerte henne. Tonning og Wilse har sett i scene eit rom der tilnærming og identifikasjon mellom ulike kvinner kjem til syne. Fotografia speglar tradisjonelle, borgarlege rom, men i desse romma er noko forandra. Den såkalla «falne» kvinna har teke plassen til den såkalla «ærbare» kvinna, og kvinner har teke plassen til menn.

Er Othilie Tonning sine iscenesetjingar av redningsheimen heterotopiar eller utopiar? spurde vi i starten. Redningsheimen er eit grenseland der den prostituerte kvinna sin sosiale status skal endras gjennom omsorg og vern, disiplin og arbeid, eit grenseland som skal formidle overgangen frå det offentlege til det private, skriv Anna Jansdotter (2004). Men redningsheimen fekk også ei symbolsk og rituell tyding: Det var ein stad der kvinner si ære skulle repareras og gjenopprettas, ein stad som skulle ta frå henne utanforskapen og sluse henne inn i samfunnet sitt fellesskap. Redningsheimen som grenseland var eit fiktivt privat rom der idear om *heimen* som noko samankopla med den private og «riktige» kvinna stod svært sentralt (Jansdotter, 2004, s. 167–240).

Med konstruksjonane sine skapte Tonning og Wilse fiktive rom. I tekst og bilete sette dei i scene ei slags perfekt utgåve av samfunnet og av livet på redningsheimen, ein opp-ned-versjon av familien, samfunnet og «den riktige» kvinna. Dette samsvarer med det som Michel Foucault ville kalle ein utopi. Samstundes er redningsheimen eit verkeleg rom, litt på sida av samfunnet elles. Ved hjelp av Tonning og Wilse sine konstruksjonar vert

redningsheimen eit heterotopisk rom som utfordrar, kritiserer og motseier rådande oppfatningar om kjønn og rom. Othilie Tonning er den som opnar dette rommet for omverda slik at utfordringa, kritikken og motstemmene får eit resonansrom. Med heile skikkelsen og personlegdommen sin overskrid ho etablerte skilje mellom private og offentlege rom, ho overskrid kulturelt fastlagde normer for kjønn, og ho skaper rom for draumen om at det skal finnast rom for «enhver Eiendommelighet, enhver Kraft, enhver Forstaaelse» i kyrkje og samfunn.

Oppsummering

I dette kapitlet har eg undersøkt kva som skjer når *kvinner* er dei framande som stig inn i nye rom og utfordrar eigarskapen og makta i desse romma, og når *kvinner* som er framande for kvarandre møtes i rom som både er verkelege og uverkelege. Eg har nytta meg av eit biografisk og fotografisk materiale om Othilie Tonning og Frelsesarmeen sin redningsheim i Oslo i tiåra kring skiftet mellom det nittande til det tjuande hundreåret, og eg har studert redningsarbeidet for prostituerte kvinner i åra 1850 til 1920. Dei teoretiske perspektiva har eg henta frå Karin Johannisson si tenkjing om kvinna som det framande og mørke kontinentet, Gro Hagemann og Tone Hellesund sine arbeid om eit kjønna skilje mellom private og offentlege rom, og Anna Jansdotter sitt arbeid om redningsheimen som grenseland og redning som dialog. Eg har spesielt studert kva slag rom redningsheimen er når Othilie Tonning set det i scene, og korleis kjønnsaspektet spelar seg ut nett der. Eg har argumentert for redningsheimen som eit både utopisk og heterotopisk rom, og dermed eit rom for von og overskriding. I livet og gjerninga til Othilie Tonning er kjønn og rom sett i spel på ein måte som utfordrar makta og opnar rommet for fleire.

Litteratur

- Banks, O. (1981). *Faces of Feminism. A Study of Feminism as a Social Movement*. Oxford: Martin Robertson.
- Berg, O. (1986). *Othilie Tonning, en pioner innen sosialomsorgen i Norge*. (Hovedfagsoppgave). Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo.
- Corneliussen, H. (1996). «Fejekostens og Skurebøttens Evangelium». *Frelsesarmeens etablering og sosialarbeid i Norge 1888–1914*. (Hovedfagsoppgave) Universitetet i Bergen.

- Danielsen, H., Larsen, E., Owesen, I.W. (2013). *Norsk likestillingshistorie 1814–2013*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Digitalarkivet (2016). <http://arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet>: Folketeljinger og kyrkjebøker.
- Elstad, H. (2008). «Næsten alting er ualmindeligt og ubeskrivelig excentrisk» – Kyrkjeleg motstand mot Frelsesarmeen dei første åra i Noreg. *Norsk teologisk tidsskrift*, årgang 109, s. 243–261.
- Elstad, H. (2011). Diakonal fornying i siste del av 1800-talet – ideologi og praksis. I E. Skartveit, *Fylliker er også folk. Frelsesarmeens rusomsorg i Oslo – siden 1891*. Oslo: Frelsesarmeens rusomsorg.
- Espeseth, M.M. (2017). «... fordi livet trenger os alle...» *Othilie Tonnings liv og gjerning*. Upublisert materiale, doktoravhandling under arbeid. Universitetet i Oslo.
- Faklen, organ for Frelsesarmeens slum- og redningstjeneste, Kristiania/Oslo, 1904–1931.
- Foucault, M. (1967). Of Other Spaces, Heterotopias. <https://foucault.info/doc/documents/heterotopia/foucault-heterotopia-en.html>
- Frelsesarmeens arkiv i Oslo: Fotografi; Offisersruller; Institusjonsruller; Disposisjoner av Frelsesarmeens stridskrefter i Norge, fleire årgangar; Vort korstog, årsberetning, fleire årgangar
- Gamme, A. (2001). «Mandsstemmer har vi saa evig nok af fra før.» *Perspektiver på stemmerettsdebatten i Norge 1898–1913*. (Hovedfagsoppgave) Universitetet i Oslo.
- Hagemann, G. (2005). «De stummes leir? 1800–1900». I: Blom, I. og Sogner S. (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo: Cappelen.
- Hatland, A., Kuhnle, S., Romøren, T.I. (2011). *Den norske velferdsstaten* (4. utg.). Oslo: Gyldendal.
- Hattersley, R. (2000). *Blood & Fire, William and Catherine Booth and their Salvation Army*. London: Abacus.
- Hellesund, T. (2003) *Kapitler fra singellivets historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Henne, E., Hannevik, A., Johnsen, E., Evja, L., Welander, L. (red.) (2007). *Barna våre*. Oslo: Frelsesarmeens hovedkvarter.
- Jansdotter, A. (2004). *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*. Stockholm: Brutus Östling Bokförlag Symposion.
- Johannisson, K. (1994). *Den mörka kontinenten*. Stockholm: Norstedts.
- Johnsen, B.W. (2013). Kvinnelig stemmerett og de første kvinnene i Stavanger bystyre 1901. *Stavangeren. Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger*, 22/1, 26–45.
- Lundin, J.-A. (2013). *Predikande kvinnor och gråtande män. Frälsningsarmén i Sverige 1882–1921*. Malmö: Kira förlag.
- Nasjonalbiblioteket (2015). Galleri NOR. http://www.nb.no/cgi-bin/galnor/gn_sok.sh?context=0&offset=0&skjema=0&type=e&tittel=wilse+frelsesarmeen&Start=S%F8k&fm=1&limit=20&user_offset=1
- Nicolaisen, B. (1940). *Othilie Tonning. Minnerune over en førerskikkelse i nybrotstider for norsk sosial-arbeid*. Oslo: Salvata kristelig forlag.

- Norsk folkemuseum (2015). <http://www.norskfolkemuseum.no/Samlingene/Fotosamlingen/Anders-Beer-Wilse/>
- Norum, C. (1987). *Med kjærlighetens våpen. Frelsesarmeen i Norge 100 år*. Oslo: Salvata kristelig forlag.
- Oslo byarkiv (2015) <http://www.oslobilder.no/search?searchstring=wilse+frelsesarmeen>
- Petri, L. (1924). *Hanna Cordelia Ouchterlony. Banbrytare för Frälsningsarmén i Skandinavien*. Stockholm: Frälsningsarméns handelsdepartement.
- Seip, A-L. (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal.
- Skartveit, E. (2011). *Fylliker er også folk. Frelsesarmeens rusomsorg i Oslo – siden 1891*. Oslo: Frelsesarmeens rusomsorg.
- Solum, J. (2011). «*Fra Faldne Kvinder til Dyktige Piger...*» *En studie av redningshjem for prostituerte kvinner i Norge i andre halvdel av det nittende århundre*. (Masteroppgave) Universitetet i Oslo.
- Stavanger Avis (1890).
- Stavanger Amtstidende og Adresseavis (1890).
- Stavanger Aftenblad (1915).
- Statsarkivet i Stavanger: Stavanger katedralskoles arkiv, Eksamensprotokoll 1886.
- Statsarkivet i Kristiansand (2013). Nettutstilling om kvinners stemmerett, med link til Forhandlinger i Stortinget (Nr. 160) 6. juni 1890 (Kristiania, 1890). Henta frå <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Kristiansand/Nettutstillinger/Kvinner-stemmerett/Debatt/Biskop-Heuch>.
- Store norske leksikon (2014). https://snl.no/Norges_flagg
- Stortingsforhandlingar 1921 med innstilling frå Utvandringskomiteen.
- Stortingsforhandlingar 1926 med innstilling frå Arbeidsløsekomiteen.
- Stugu, O.S. (2012). *Norsk historie etter 1905*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Sunde, K. (1981). *Vår sak er rettfærdig. Arbeiderbevegelsens historie i Rogaland 1850–1905*. Stavanger: Dreyer.
- Tandberg, H.A. og Raubakken, P. (1963). *Hæren Gud ga våpen. Frelsesarmeen i Norge 75 år*. Oslo: Salvata kristelig forlag.
- Tønning, G. (2008). *Tønningslektens historie*. Upublisert manuskript. Sandnes: Geir Tønning.
- Wilse (1909a). Jul på redningshjemmet/Tre kvinner pynter juletreet http://oslobilder.no/OMU/OB.Y4404?query=frelsesarmeen&count=90&search_context=1&pos=57
- Wilse (1909b). Jul på redningshjemmet/To kvinner pynter juletreet http://oslobilder.no/OMU/OB.Y7381?query=frelsesarmeen&count=90&search_context=1&pos=58
- Wilse (1909c). Jul på redningshjemmet/Barna i dørgløtten ser inn på juletreet http://oslobilder.no/OMU/OB.Y1820?query=frelsesarmeen&count=90&search_context=1&pos=73

- Wilse (1909d). Jul på redningshjemmet/Barn og voksne går rundt juletreet http://oslobilder.no/OMU/OB.Y1821?query=frelsesarmeen&count=90&search_context=1&pos=30
- Wilse-året (2015). <http://wilse2015.no>
- Walker, P.J. (2001). *Pulling the Devil's Kingdom Down. The Salvation Army in Victorian Britain*. Los Angeles: University of California Press.
- Winston, D. (1999). *Red-Hot and Righteous. The Urban Religion of The Salvation Army*. London: Harvard University Press.
- Wyller, T. (1915) «Blant Stavangere i hovedstaden, III, Brigader Othilie Tonning». I: Stavanger Aftenblad 1915/196, 13. august.